

Л. Ю. Посохова

СЮЖЕТ, ЯКИЙ «ПІДКАЗАВ» АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ

Статтю присвячено вивченню початкового етапу зацікавлення Сходом в Харкові у XVIII столітті, визначенню форм та напрямків такого інтересу. Вперше проблема витоків сходознавства в Харкові в XVIII ст. була поставлена видатним вченим-сходознавцем Андрієм Ковалівським. На підставі нових джерел та підходів культурної та інтелектуальної історії доповнено спостереження вченого про те, що осередком таких перших захоплень Сходом в Харкові був Харківський колегіум.

Ключові слова: *Андрій Ковалівський, сходознавство, Харківський колегіум, давньоєврейська мова, історія та географія Сходу.*

У 2015 році виповнилося 120 років з дня народження видатного сходознавця та історика науки Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969). Добре відомо, що вчений цікавився широким спектром проблем, але передовсім він відзначився перекладами і коментарями арабських джерел з історії народів Східної Європи та дослідженнями з історії культури України. Андрій Петрович, як «науковець вищого ґатунку», у своїх працях не лише зробив важливі висновки, але й позначив ті задачі, розв'язувати які мали вже наступники. Серед останніх були й деякі проблеми історії українського сходознавства, зокрема, питання про початок вивчення Сходу в Харкові у XVIII столітті.

Хоча наукова спадщина Андрія Петровича Ковалівського неодноразово потрапляла до поля зору науковців [7; 8; 15], але й сьогодні, після появи спеціальних праць, в яких анонсовано «комплексне і систематичне дослідження наукового доробку А. П. Ковалівського» [5, с. 3], автори наполягають, що «уявлення про дослідницьку діяльність вченого, котре на даний момент склалося у вітчизняній науці, слід визнати поверховим, неповним і внутрішньо суперечливим» [6, с. 76]. Уважаємо, що розуміння творчої лабораторії вченого може досягатися й шляхом продовження його розвідок, опертя на них та послідовного розвитку висловлених в них ідей. Це вповні відноситься

до заявленої теми, адже після статті самого Андрія Петровича, в якій була поставлена проблема витоків сходознавства в Харкові в XVIII ст. [3], з'явилася лише одна робота з цієї теми [10]. Принагідно зазначимо, що історія сходознавства в Харкові в XIX столітті, яка пов'язана передовсім з Харківським університетом, стала об'єктом спеціальної уваги дослідників [16; 18].

Мета статті полягає в тому, щоби на підставі нових джерел та підходів культурної та інтелектуальної історії верифікувати спостереження А. П. Ковалівського щодо початку зацікавлення Сходом в Харкові у XVIII столітті, а також визначити форми та напрямки такого інтересу.

Добре відомо, що в різноманітній творчій спадщині вченого значне місце посідає дослідження історії культури Слобідської України XVIII століття. Протягом життя Андрій Петрович цікавився кількома проблемами, зокрема, у 1920-ті роки декілька праць він присвятив життєвому шляху, філософським та етичним поглядам Григорія Сковороди. У 1960-ті роки він повернувся до вивчення культури Слобожанщини, але вже як сходознавець. Він досліджував зародки наукового вивчення Сходу в Харкові в XVIII столітті. У вступній статті до збірки перекладів зі східних мов, він надав загальну панораму харківської орієнталістики. Витоки зацікавленості Сходом в Харкові А. П. Ковалівський пов'язував із Харківським колегіумом, його викладачами та вихованцями [3, с. 23]. Свої думки він обґрунтовував, спираючись передовсім на реєстр книжкового зібрання бібліотеки колегіуму.

Книжкові скарби бібліотеки Харківського колегіуму неодноразово привертали увагу дослідників (А. С. Лебедев, Д. С. Федоровський). Історики колегіуму XIX – початку XX ст. описали найвидатніші з книжок, в тому числі «орієнтальної» тематики. Андрій Петрович Ковалівський розглянув один з каталогів бібліотеки колегіуму (датований 1769 р.), виділяючи ті з книг, які так чи інакше стосувалися Сходу. Цінність розвідки Ковалівського полягає в тому, що він виявив значний масив таких книг (частина з них зберігається й до тепер в фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), описав найбільш цікаві з них, навів сучасні бібліотечні шифри. Вчений класифікував виявлені книги за видами та жанрами (словники східних мов, книги з історії, географії тощо). Ще один важливий висновок, який зробив Андрій Петрович, полягав в тому, що ці книжки не лежали «мертвим вантажем» на полицях бібліотеки Харківського колегіуму. Ковалівський довів, що

деякі книги вивчали такі викладачі як Григорій Сковорода та Лаврентій Кордет.

Ці міркування Андрія Петровича вельми цінні, водночас вони можуть бути розвинені та уточнені. По-перше, дослідження навчального процесу в Харківському колегіумі дозволяє стверджувати, що в ньому з середини XVIII ст. почали викладати давньоєврейську мову [докладно про це див.: 11, с. 118–119]. В науковій літературі маємо лише вкрай скупі відомості про її вивчення у православних колегіумах XVIII ст. Натомість дослідження комплексу різноманітної діловодної документації Харківського колегіуму уможливило реконструкцію початкового періоду викладання давньоєврейської мови. Завдяки цьому можна стверджувати, що викладання гебрайської мови почалося в цьому колегіумі в 1752/1753 навчальному році, а першим учителем був Іван Базилевич (чернече ім'я Йов, майбутній ректор колегіуму, у подальшому переяславський єпископ) [11, с. 118]. Важливо зазначити, що викладання давньоєврейської мови тривало і в подальші роки. Відомо, що Йов Базилевич викладав граматику давньоєврейської мови. Посібники, які він використовував, були написані латиною і призначалися для єзуїтських навчальних закладів. Ймовірно він використовував кілька лексиконів і граматик, які в той час уже були в бібліотеці Харківського колегіуму. Завдяки каталогу бібліотеки колегіуму (1753) стало можливо встановити ці книги [однією з таких книг була, наприклад: 19]. Крім того відомо, що Йов Базилевич мав і особисту бібліотеку, в якій були книги латиною, давньогрецькою і давньоєврейською мовою.

Уважаємо, що зацікавлення Сходом у Харкові також безпосередньо пов'язане з викладанням у колегіумі всесвітньої історії та географії. На момент написання А. П. Ковалівським зазначеної вище статті про викладання цих дисциплін у XVIII ст. історикам освіти було відомо надзвичайно мало. Втім, очевидно, що запровадження цих предметів до навчального курсу, яке відбулося в Харківському колегіумі набагато раніше за інші подібні заклади, здійснило суттєвий вплив на формування наукової картини світу викладачів та учнів, сприяло їх «віртуальним подорожам» різними країнами світу, знайомству з різними народами [див. про це: 13]. Наведемо кілька прикладів наукових праць, які використовували в якості посібників у колегіумі, котрі в свій час були справжніми науковими досягненнями. У них знайшли своє місце й описання історії та географії різних країн Сходу. Так, наприклад, відомо, що при викладанні в Харківському колегіумі

користувалися популярними тогочасними книгами: «Всеобщая география» Бернарда Варенія [1], що була першим систематичним курсом географії, який вважається одним із найкращих творів того часу [4, с. 289–290]; «Земноводнаго круга краткое описание» Йогана Гюбнера, що лише за життя автора була перевидана 36 разів та перекладена всіма європейськими мовами та ін. Вдалося встановити й деякі книги з історії, які вивчали в колегіумі. Серед них праця із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра (Hieronymus Freyer) [17], твір Самуеля Пуфендорфа (Samuel Pufendorf) «Введение в историю» [14]. У 1780-ті рр., як свідчать звіти викладачів, при викладанні історії і географії почали користувалися передовсім популярною в Європі працею із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра. Аналіз цих праць дозволяє стверджувати, що історія Сходу у них є важливою складовою всесвітньої історії.

Ще одним напрямком розвитку ідей А. П. Ковалівського стало дослідження не тільки реєстру бібліотеки Харківського колегіуму, котрий вивчав науковець (1769 р.), але й іншого каталогу, датованого 1753 роком [2]. Значущість залучення цього реєстру полягає у тому, що він надає опис зібрання, здійснений на 16 років раніше, ніж той, на який спирався Ковалівський. Але також важливо, що в списку 1753 року зафіксована приналежність кожної книги певній особі, від якої вона надійшла до бібліотеки колегіуму. З історії формування книгозбірні відомо, що чимало книжок потрапили до неї випадково і жодним чином не були пов'язані із професорськими заняттями чи вправами з учнями. У даному випадку можна закидати Андрію Петровичу, що захопившись описом рідкісних та унікальних книг орієнтальної тематики з колегіумської бібліотеки він фактично ототожнював наявність книги із зацікавленням Сходом. На нашу думку, реалії життя навчального закладу, значне навантаження та інші обов'язки професорів та учнів зумовлювали те, що далеко не всі книги потрапляли до їх рук. Тому виглядає перебільшенням те, що наявність в бібліотеці Харківського колегіуму словників багатьох східних мов А. П. Ковалівський розглядав як незаперечне свідчення про вивчення Сходу в цьому закладі. Разом із цим, не заперечуємо, що зберігання та накопичення таких книг є важливим фактом, який дозволяє казати про створення ґрунту для сходознавчих студій.

Водночас чимало книжок у своїй сукупності являли собою справжні «навчальні комплекси» з певних дисциплін, їх підбір був ретельно продуманим. Вони належали професорам колегіумів або

єпископам (які в свій час теж учителювали), й з часом були передані ними до бібліотеки. Каталог 1753 року дозволяє реконструювати ці власні книжкові зібрання, довести їх не випадковий характер. Окрім того, діловодна документація свідчить, що ряд книг спеціально закуповували у великій кількості в якості навчальних посібників, котрі повинні були мати учні, оскільки вони були обов'язковими для їх вивчення. Доведення того, що певні книги з історії та географії Сходу, словники чи лексикони були власністю професорів, які викладали ці дисципліни, були визначені як обов'язкові для вивчення, надає додаткові аргументи на користь твердження про науково-навчальне зацікавлення цією темою в інтелектуальному середовищі, яке сформувалося завдяки Харківському колегіуму.

На підставі вивчення записів про видачу певних книжок із бібліотеки колегіуму Андрій Петрович зробив важливий висновок щодо використання «східних» фондів деякими викладачами. Однак можливості вивчення інтересу професорів колегіуму до теми Сходу ще далеко не вичерпані. Так, автором цієї статті було знайдено та проаналізовано особисту бібліотеку, листування та речі Лаврентія Кордета, що дозволило до певної міри охарактеризувати і його сходознавчі захоплення [9; 12]. В особистому книжковому зібранні професора було чимало спеціальних праць з географії Сходу (описи Китайського і Каспійського морів тощо), атласів, а також популярних у XVIII ст. книжок «путівникового» жанру, в яких Схід був одним із привабливих маршрутів. Окрім того, в бібліотеці цього інтелектуала були важливі наукові праці, які використовували як посібники з викладання всесвітньої історії та географії саме в Харківському колегіумі.

Вочевидь, дослідження особистих бібліотек, листування, речей викладачів та учнів Харківського колегіуму може бути продовжено, адже сьогодні методи культурної історії пропонують необхідні для цього методологічні прийоми.

Отже, залучення діловодної документації Харківського колегіуму (реєстрів бібліотеки, звітів про викладання із позначенням тем та навчальних посібників), а також джерел особового походження, дозволяє верифікувати та суттєво доповнити висновок Андрія Петровича Ковалівського, що осередком перших наукових захоплень Сходом в Харкові був Харківський колегіум. Навчальний курс колегіуму, в якому в XVIII столітті з'явилися східні мови (гебрайська), всесвітня історія та географія, слугував підґрунтям для формування знань, які відповідали рівню тогочасної науки. Вивчення цих дисциплін

було забезпечено наявними в бібліотеці колегіуму науковими працями, посібниками, дидактичними матеріалами (атласами, словниками тощо). Деякі інтелектуали, які напряду були пов'язані з колегіумом (викладачі, єпископи, випускники), також збирали праці з історії та географії Сходу, вивчали мови, купували «східні речі». Втім, очевидно, що подальші просопографічні та мікроісторичні дослідження нададуть й інші свідчення на користь прозірливих спостережень А. П. Ковалівського.

1. *Варениус Б.* География генеральная: Небесныи и земноводныи круги купно с их свойства и действа, в трех книгах описующая / Б. Варениус ; преведена с латинского языка на российский и напечатана в Москве повелением Царскаго Пресветлаго Величества. – [М.], 1718. – 647 с.
2. Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Збір. рукописів. – Спр. 1817/с 895. – Арк. 1–99.
3. *Ковалівський А. П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX ст. / А. П. Ковалівський // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 9–122.
4. *Лукичева Э. В.* Федор Поликарпов – переводчик «Географии генеральной» Бернарда Варения / Э. В. Лукичева // XVIII век. Сборник 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – Ленинград, 1974. – С. 289–296.
5. *Малиновська Н. М.* Життєвий шлях і науковий доробок А. П. Ковалівського (1895–1969 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. М. Малиновська. – Харків, 2009. – 19 с.
6. *Малиновська Н. М.* Наукова діяльність А. П. Ковалівського в історіографії / Н. М. Малиновська // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми історії України. – 2013. – № 25. – С. 71–78.
7. *Митряєв А.* Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського / А. Митряєв // Східний світ. – 1995. – № 2. – С. 7–23.
8. *На честь* заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) : тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – 67 с.

9. *Посохова Л. Ю.* Книги з історії в особистій бібліотеці харківського інтелектуала XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13. – С. 166–179.
10. *Посохова Л. Ю. А. П. Ковалівський як дослідник історії культури Слобідської України XVIII ст.* / Л. Ю. Посохова // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) : тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Х., 1995. – С. 18–19.
11. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
12. *Посохова Л. Ю.* Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 109–136.
13. *Посохова Л. Ю.* Розширюючи обрії світу: Реальні та віртуальні подорожі студентів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т.1 : Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI – XVIII століть. – Київ–Краків, 2015.
14. *Пуфендорф С.* Введение в историю знатнейших европейских государств: с примечаниями и политическими разсуждениями / С. Пуфендорф ; переведена с нем. Б. Волковым. – СПб., 1767. – 923 с.
15. *Раишба Н. С.* Андрій Петрович Ковалівський (До 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності) / Н. С. Раишба, І. Ф. Черніков // Український історичний журнал. – 1965. – № 1.
16. *Станчев М. Г.* Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ / М. Г. Станчев, О. І. Тумаков, О. О. Чувпило // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2015. – № 1145 : Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 72–85.
17. *Фрейер И.* Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории: для употребления учащагося юношества с немецкаго на российской язык переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете / И. Фрейер. – [М.], 1769. – 500 с.
18. *Чувпило Л. О.* Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Л. О. Чувпило. – Харків, 2002. – 19 с.
19. *[Castell E.]* Lexicon heptaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim; et Persicum, separatim... Cui accessit Brevis... Grammaticae, omnium... linguarum delineatio. Authore Edmundo Castello...Londini [London] : imprimebat Thomas Roycroft, 1669. – 576 с.

Посохова Л. Ю. Сюжет, который «подказал» Андрей Ковалевский

Статья посвящена изучению начального этапа заинтересованности Востоком в Харькове в XVIII веке, определению форм и направлений этого интереса. Впервые проблема истоков востоковедения в Харькове в XVIII в. была поставлена выдающимся ученым-востоковедом Андреем Ковалевским. На основании новых источников и подходов культурной и интеллектуальной истории дополнено наблюдение ученого о том, что центром таких первых увлечений Востоком в Харькове был Харьковский коллегиум.

Ключевые слова: Андрей Ковалевский, востоковедение, Харьковский коллегиум, древнееврейский язык, история и география Востока.

Posokhova L. Yu. The plot "prompted" by Andrey Kovalevsky

The paper studies the initial phase of the interest in the East in Kharkiv in the 18th century as well as the definition of forms and areas of the interest. For the first time the issue of Oriental Studies origins in Kharkov in the 18th century was stated by an outstanding scientist-orientalist Andrey Kovalevsky. On the basis of new sources and approaches of cultural and intellectual history the observation of the scientist is complemented that the first such East passions center in Kharkiv was Kharkiv College.

Keywords: Andrey Kovalevsky, Oriental Studies, Kharkiv College, Hebrew language, history and geography of the East.